

<https://doi.org/10.34142/23129387.2021.64.11>

УДК 378.147:37.091.12:159-051]:373-056.2/3

ORCID 0000-0002-6787-0129

ORCID 0000-0001-8716-2712

ORCID 0000-0001-7145-2408

**КОЛАБОРАЦІЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ У РАМКАХ
ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ ДО РОБОТИ В
ІНКЛЮЗИВНІЙ ОСВІТІ**

*Елліна А. Панасенко^{1AED}, Софія В. Березка^{2BCD}, Вікторія
В. Лічман^{3BE}*

ДВНЗ «Донбаський держаний педагогічний університет»

¹ *доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри
практичної психології,*

E-mail: ellinapanasenko@ukr.net

² *кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної
психології,*

E-mail: berezka.sonya@gmail.com

³ *завідувачка комунального закладу «Дошкільний навчальний
заклад (ясла-садок) № 11 «Струмочок» Слов'янської Міської
Ради Донецької області»*

strumok110@gmail.com

Внесок авторів: А – дизайн дослідження; В – збір даних; С – статистичний аналіз; D – підготовка рукопису; Е – збір коштів.

Актуальність дослідження. Закон України «Про освіту» гарантує право на освіту для кожної дитини. Враховуючи темпи зростання кількості дітей з особливими освітніми потребами, забезпечити це право можливо за допомогою організації для них інклюзивної освіти. Впровадження інклюзивної форми навчання потребує плідної та різнопланової роботи спрямованої на

модифікацію та адаптацію і матеріального середовища закладів освіти, і їх програм, і ментального сприйняття усіх учасників освітнього процесу та соціуму взагалі.

Мета полягає у висвітленні досвіду кафедри практичної психології ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» щодо особливостей підготовки майбутніх практичних психологів до роботи в інклюзивних групах.

Вибірка і методи дослідження. У дослідженні за допомогою авторської анкети розробленої у google form форм було охоплено 120 здобувачів бакалаврського рівня вищої освіти спеціальності 053 Психологія та 60 керівників закладів освіти. Окрім анкетування було організовано фокус-групи зі стейкхолдерами.

Результати. За результатами проведеного дослідження було встановлено, що здобувачі першого курсу спеціальності 053 Психологія мають переважно низький рівень обізнаності щодо інклюзивної освіти та виявляють особистісну неготовність до роботи у закладах освіти з інклюзивною формою навчання. Опитування роботодавців дозволило встановити типові проблеми молодих фахівців у цій сфері та зафіксувати факт необхідності цілеспрямованої підготовки майбутніх психологів до роботи у закладах освіти з інклюзивною формою навчання. На основі отриманих даних анкет та результатів фокус-зустрічей викладачами кафедри практичної психології ДДПУ було розроблено міждисциплінарну, комплексну систему підготовки майбутніх практичних психологів до діяльності в інклюзивній освіті, засновану на колаборації сучасної теорії та практики.

Висновки та перспективи. Розроблена система підготовки здобувачів спеціальності 053 Психологія до роботи в умовах інклюзивної освіти виявилась ефективним засобом для розвитку когнітивної, емоційно-вольової та мотиваційної готовності психолога до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами.

Ключові слова: вища освіта, освітній процес, підготовка фахівців практичний психолог, інклюзивна освіта

Collaboration of theory and practice in the framework of preparation of future psychologists for work in inclusive education

Ellina A. Panasenko^{1AED}, ***Sofia V. Berezka***^{2BCD}, ***Victoria V. Lichman***^{3BE}

Donbass State Pedagogical University

¹*doctor of Pedagogical Sciences, professor, head of the department of practical psychology,*

E-mail: ellinapanasenko@ukr.net

²*Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of Practical Psychology,*

E-mail: berezka.sonya@gmail.com

³*Head of the municipal institution «Preschool educational institution (kindergarten) № 11 «Stream» of the Slavic City Council of Donetsk Region»*

strumok110@gmail.com

Authors' Contribution: A – Study design; B – Data collection; C – Statistical analysis; D – Manuscript Preparation; E – Funds Collection.

Relevance of research. *The Law of Ukraine "On Education" guarantees the right to education for every child. Given the growth rate of the number of children with special educational needs, it is possible to ensure this right by organizing inclusive education for them. The introduction of inclusive education requires fruitful and diverse work aimed at modifying and adapting the material environment of educational institutions, their programs, and the mental perception of all participants in the educational process and society in general.*

Donbass State Pedagogical University "on the peculiarities of training future practical psychologists to work in inclusive groups.

Methodology and Sample. *The study with the help of the author's questionnaire developed in google form forms covered 120 applicants for a bachelor's degree in higher education specialty 053 Psychology and 60 heads of educational institutions. In addition to questionnaires, focus groups with stakeholders were organized.*

Results. *According to the results of the study, it was found that first-year students majoring in 053 Psychology have a mostly low level of awareness of inclusive education and show personal unwillingness to work in educational institutions with inclusive education. The survey of employers allowed to identify typical problems of young professionals in*

this field and to record the fact of the need for targeted training of future psychologists to work in educational institutions with inclusive education. Based on the received questionnaires and the results of focus meetings, teachers of the Department of Practical Psychology of DSPU developed an interdisciplinary, comprehensive system of training future practical psychologists to work in inclusive education, based on the collaboration of modern theory and practice.

Conclusions and prospects. The developed system of preparation of applicants for the specialty 053 Psychology to work in an inclusive education proved to be an effective tool for the development of cognitive, emotional, volitional and motivational readiness of psychologists to work with children with special educational needs.

Keywords: *higher education, educational process, training, practical psychologist, inclusive education.*

Вступ. З 2009 року в Україні активно розпочато впровадження інклюзивної освіти на законодавчому рівні. У 2017 році Президентом України було ухвалено новий Закон України «Про освіту» відповідно до якого діти з особливими освітніми потребами можуть здобувати освіту в усіх освітніх закладах, що дозволило створити інклюзивні групи та класи на всіх рівнях освіти (Закон України «Про освіту»). Відповідно до статистики поданої на офіційному сайті Міністерства освіти і науки України станом на 2020 рік в інклюзивних групах та класах навчається близько 25 тисяч дітей з особливими освітніми потребами (Бондар, 2010). Сьогодні тенденція до збільшення кількості інклюзивних класів та груп зберігається, що породжує запит на підготовку висококваліфікованих фахівців спроможних працювати в умовах інклюзивної освіти. Переважна більшість закладів дошкільної та загальної освіти мають у штатному розкладі посаду психолога, разом з тим, їх підготовка у ЗВО передбачає розвиток та формування компетентностей та програмних результатів орієнтованих для роботи психолога лише з нормотиповими дітьми. Не дивлячись на велику кількість курсів підвищення кваліфікації у рамках

інклюзивної освіти, вони не здатні у повній мірі забезпечити якісну підготовку психолога здатного працювати з широким спектром нозологій. Відтак, постає питання, щодо розвитку відповідних компетентностей психолога на етапі підготовки його у ЗВО.

Мета статті полягає у висвітленні досвіду кафедри практичної психології ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» щодо особливостей підготовки майбутніх практичних психологів до роботи в інклюзивних групах.

Методи дослідження. З метою встановлення початкового рівня обізнаності та внутрішньої готовності майбутніх практичних психологів до роботи в групах з інклюзивною освітою нами було опитано 120 здобувачів вищої освіти I курсу спеціальності 053 Психологія денної та заочної форми навчання державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Слов'янськ). Опитування здобувачів відбувалось за допомогою авторської онлайн-анкети, розробленою за допомогою google form. З метою виявлення ключових проблем та актуального стану готовності психологів до роботи в закладах освіти з інклюзивною формою навчання було опитано 63 роботодавців, а саме директорів закладів освіти (м. Слов'янськ). Опитування роботодавців відбувалось під час організованих фокус-зустрічей та за допомогою авторської онлайн-анкети.

Результати. Провідні українські психологи та педагоги (В. Бондар, 2010; Н. Клішевич та Н. Заєркова, 2018; В. Засенко, 2014; А. Колупаєва, 2012, 2014, 2016; О. Мамічева, 2011; Л. Міщик, 2012; Х. Сайко, 2017; Т. Скрипник, 2019; О. Таранченко, 2016; В. Шинкаренко, 2016) працюють над методологічним забезпеченням інтеграції інклюзії в освітній та навчально-виховний простір на всіх рівнях його організації. Дослідженням підготовки майбутніх педагогів до роботи в закладах освіти з інклюзивною формою навчання займались

І. Демченко, 2020; Н. Лалак, 2012 та ін. Процесу організації корекційної допомоги в інклюзивному класі присвячені праці Е.А. Данілавічюте, 2012; О. Кулик, 2007; С. Литовченко, 2012; Ю. Найди, 2020; І. Супрун, 2016; В. Шнайдер, 2007, 2010; Г. Фінько, 2007 та ін. Не дивлячись на широку представленість даної теми у психолого-педагогічній літературі, мало вивчений залишається аспект підготовки майбутніх психологів до роботи в закладах дошкільної освіти в умовах інклюзивної освіти.

На кафедрі практичної психології ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти бакалаврського рівня за спеціальністю 053 Психологія за освітньо-професійною програмою «Практична психологія». З метою удосконалення зазначеної програми було організовано зустрічі фокус-групи, на яких було визначено необхідність впровадження в освітній процес здобувачів спеціальності 053 Психологія вектору інклюзивної освіти. Одночасно з проведенням зустрічей фокус-групи, було проведено онлайн-опитування здобувачів спеціальності 053 Психологія ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» та роботодавців, а саме директорів закладів освіти м. Слов'янська.

Для здобувачів бакалаврського рівня вищої освіти спеціальності 053 Психологія за допомогою Google-анкети було розроблено запитання, які мали на меті констатувати рівень обізнаності студентів щодо інклюзивної освіти. За результатами проведеного анкетування, виявилось, що 46,7 % опитаних здобувачів перших – других курсів спеціальності 053 Психологія ніколи не зіштовхувались, не знають і не розуміють що таке інклюзивна освіта; 32,5 % – розуміють зміст та значення інклюзивної освіти, але ніколи не зіштовхувались у повсякденному житті з даною формою освіти; 12,5 % – навчались у закладах освіти з інклюзивною освітою, «щось про неї чули», але не розуміють її значення, термінів та змісту; 8,3 % – навчались у закладах освіти з інклюзивною формою освіти,

добре розуміють її зміст та орієнтуються у ключових термінах,.

Для роботодавців онлайн-анкета містила такі запитання: «Як Ви вважаєте робота практичного психолога в умовах інклюзивної групи/класу потребує додаткової підготовки самого психолога?», «Чи достатньою є підготовка психолога до роботи в інклюзивному середовищі лише за допомогою курсів, підвищень кваліфікацій чи стажувань?», «Чи потрібно ввести підготовку психолога до роботи в інклюзивному класі/групі під час навчання у ЗВО?», «З якими основними проблемами психологи, які не мають відповідної підготовки, зіштовхуються під час роботи в інклюзивній групі/класі?».

Серед директорів закладів освіти м. Слов'янськ 100% опитаних зазначили про необхідність додаткової підготовки психолога до роботи в інклюзивному класі/групі та про обов'язковість введення такої підготовки під час навчання у ЗВО, 65,1 % – зазначили про недостатність підготовки лише у вигляді курсів, стажувань чи підвищень кваліфікації. Якісний аналіз відповідей стосовно проблематики з якими зіштовхуються психологи без підготовки під час роботи в інклюзивному класі/групі дозволив визначити узагальнений перелік тематики таких проблем:

- відсутність поглиблених знань щодо специфіки функціонування психіки дітей з різними нозологіями (у цю ж групи ми віднесли наявність поверхневої чи часткової обізнаності лише з однієї нозології);

- відсутність навичок взаємодії з дітьми з особливими освітніми потребами, як наслідок, проблеми під час встановлення контакту, проведення діагностичних чи корекційних методик тощо;

- брак часу на поглиблене вивчення різних нозологій під час роботи;

- особистісна неготовність до співпраці з дітьми з особливими освітніми потребами;

- не вміння користуватись спеціальним обладнанням для

роботи з дітьми з особливим освітніми потребами.

- не знання специфіки змісту та організації роботи психолога під час інклюзивного навчання.

Проведені фокус-групи та опитування підтвердили необхідність впровадження тематики інклюзивної освіти в рамках підготовки майбутнього психолога.

Виходячи з розуміння міждисциплінарності сфери інклюзії, було вирішено впровадити тематику інклюзивної освіти одночасно у декількох освітніх компонентах ОПП «Практична психологія», а саме:

- в ОК «Психологічна служба в закладах освіти» додали тему «Психолог та сучасна інклюзивна освіта» (дані тематики спрямовані ознайомити здобувачів з законодавчим підґрунтям організації інклюзивної освіти, роллю психолога у цьому процесі, його функціям, задачами, правами та обов'язками, документацією психолога під час роботи в інклюзивному середовищі).

- в ОК «Практична психологія дошкільна» внесли більш вузьку тему «Специфіка організації роботи практичного психолога в інклюзивній групі» (дана тема спрямована озброїти психологів чіткими інструкціями щодо роботи практичного психолога в інклюзивній групі ЗДО, а також, сформувані уявлення щодо специфіки роботи з дітьми дошкільного віку з різними нозологіями);

- в ОК «Практична психологія шкільна» внесена тематика за аналогією до дошкільної практичної психології, але зі специфікою роботи з дітьми молодшого, середнього та старшого шкільного віку;

- в ОК «Психодіагностика» введено тему «Специфіка діагностичної роботи з дітьми з особливими освітніми потребами» (дана тема спрямована ознайомити принципами діагностики, скрінинговими процедурами, протоколами та методиками обстежень дітей з особливими освітніми потребами, особливостями диференціації діагнозів, сформувані уміння та

навички проведення психодіагностичного обстеження дітей з особливими освітніми потребами)

- в ОК «Психологічна корекція» додано тему «Організація корекційно-розвиткової роботи з дітьми з особливими освітніми потребами» (в межах цієї теми здобувачі вивчають специфіку складання індивідуальної програми розвитку, програми корекційно-розвиткових занять для дітей з різними нозологіями, здобувають компетентності щодо організації психологічного супроводу та допомоги таким дітям та їх батькам під час освітнього процесу).

Як додаткову можливість поглибити свої знання та компетентності під час формування індивідуальної освітньої траєкторії у навчальний план для здобувачів ОПП «Практична психологія» було впроваджено вибірккову дисципліну «Психологічний супровід інклюзивної освіти». Даний освітній компонент дозволить суттєво поглибити знання щодо діяльності практичного психолога в умовах інклюзивної освіти, а також сформує уміння проводити основні види роботи, у тому числі психолога в ІРЦ.

Найближчим часом буде проведено дослідження запитів стейкхолдерів щодо необхідності впровадження освітнього компоненту «Психологічний супровід інклюзивної освіти» як обов'язкової дисципліни.

Проблему відсутності особистісної готовності та конкретних умінь щодо роботи зі спеціалізованим обладнанням було вирішено в синергії з практиками. Саме тому у рамках вивчення зазначених освітніх компонентів для здобувачів бакалаврського рівня вищої освіти спеціальності 053 Психологія ОПП «Практична психологія» було заплановано та проведено ряд заходів з практикуючими фахівцями у цій сфері.

Так, на базі ЗДО № 11 «Струмочок», де було відкрито першу у м. Слов'янськ інклюзивну групу, для студентів 1-2 курсів було проведено два семінари-практикуми «Впровадження інклюзивної освіти в умовах дошкільного закладу», «Робота

Команди психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами», три тематичні екскурсії у сенсорній кімнаті, де психолог ЗДО поступово ознайомлювала здобувачів з основними принципами та методами роботи з інструментарієм сенсорної кімнати, а саме з: сухим басейном, стаціонарною пісочницею, кольоровим кінетичним піском, столом з підсвіткою для малювання піском, м'яким модулями, тренажерами для мозжечкової стимуляції, дошками Більгоу, сенсорними килимки, тунелями, балансирами тощо. Також здобувачі спеціальності 053 Психологія мали можливість у рамках проведення щорічної серпневої конференції відвідати локацію «Дорожня карта впровадження інклюзивної освіти в закладах освіти».

Викладачами кафедри разом з практикуючим психологом, який проводить корекційно-розвиткові заняття з дітьми з особливими освітніми потребами, було розроблено та проведено протягом двох навчальних років 6 бінарних онлайн-лекцій на тему «Методи та методики роботи психолога з дітьми з особливими освітніми потребами». У рамках цих лекцій було розглянуто конкретні методи та методики у роботі психолога з дітьми, які мають порушення інтелектуального розвитку; з дітьми, які мають порушення аутистичного спектру; з дітьми, які мають порушення опорно-рухового апарату; з дітьми, які мають порушення зору, слуху та мовлення.

Слід відмітити, що у на базі ЗДО № 11 систематично проводяться практичні заняття зі студентами 1-2 курсів у рамках вивчення освітніх компонентів, які містять тематику з інклюзивної освіти. На таких заняттях здобувачі не лише спостерігають за діяльністю практикуючого психолога, але і мають можливість відпрацювати свої уміння та навички під час проведення елементів корекційно-розвиткових занять, діагностичних методик, розробки консультацій для батьків дітей з особливими освітніми потребами. Варто зазначити, що саме систематичне спілкування з фахівцями, дітьми з особливими

освітніми потребами та їх батьками формує не лише усвідомлене ставлення здобувачів, але і їх особистісну готовність до професійної діяльності в інклюзивній групі.

Результати колаборації викладачів кафедри практичної психології та фахівців, які працюють в інклюзивній сфері, у підготовці майбутніх психологів до роботи в умовах інклюзивної освіти висвітлюються на щорічній Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів і молодих учених Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» «Перспективні напрямки сучасної науки та освіти».

Повторне онлайн-опитування здобувачів, які пройшли підготовку до роботи у закладах освіти з інклюзивною формою навчання, виявило позитивні зміни у рівні обізнаності студентів щодо змісту інклюзивної освіти, особливостей роботи психолога в інклюзивних групах/класах (100 % здобувачів розуміють зміст інклюзивної освіти, 25,8 % опитаних респондентів мають високий рівень обізнаності щодо особливостей роботи психолога в інклюзивній групі, 40,8 % – достатній рівень, 30,4 % – середній рівень), виявило позитивне ставлення до впровадження інклюзивної освіти (100% опитаних здобувачів), констатувало бажання та готовність за потреби до роботи в інклюзивних групах (71,6 % опитаних).

Обговорення. Підготовка психолога до роботи в закладі освіти з інклюзивною формою навчання має носити систематичний та комплексний характер та втілюватись через розвиток когнітивної, емоційно-вольової та мотиваційної готовності до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами. Основуючись на розумінні єдності складових професійної, психологічної та особистісної готовності майбутнього фахівця до роботи в інклюзивних закладах освіти, викладачами кафедри практичної психології ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» у тісній співпраці зі стейкхолдерами було розроблено та впроваджено в освітній

процес здобувачів бакалаврського рівня вищої освіти спеціальності 053 Психологія (ОПП «Практична психологія») ідею комплексної підготовки майбутніх психологів на основі колаборації практики та теорії. Авторська ідея полягає у комплексному, міждисциплінарному підході до розвитку готовності психолога до роботи в закладах освіти з інклюзивною формою навчання.

Висновки. Розроблена нами система підготовки майбутніх практичних психологів до роботи в закладах освіти з інклюзивною формою навчання передбачає носить міждисциплінарний, комплексний і систематичний характер та спрямована на формування когнітивної, емоційно-вольової, мотиваційної готовності до реалізації основних форм роботи практичного психолога з дітьми з особливими освітніми потребами у рамках інклюзивної освіти. Формування зазначених складових готовності майбутнього фахівця до роботи в інклюзивній освіті здійснювалось у тісній співпраці з практиками шляхом:

- розробки та впровадження в освітній процес лекцій (у тому числі і бінарних лекцій з практикуючими психологами) та практичних занять присвячених інклюзивній освіті та особливостям роботи психолога з дітьми різного віку та з різними нозологіями, особливостям організації психологічного супроводу в інклюзивному класі/групі, особливостям застосування методів та методик для роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в рамках вивчення таких ОК: «Психологічна служба закладів освіти», «Практична психологія дошкільна», «Практична психологія шкільна», «Психодіагностика», «Психологічна корекція»;

- відвідувань здобувачами семінарів-практикумів та корекційно-розвиткових занять, розроблених фахівцями, які працюють в інклюзивних закладах освіти; екскурсій до сенсорних кімнат та кабінетів практичних психологів закладів освіти з інклюзивною формою навчання, з метою вивчення

спеціалізованого обладнання; науково-практичних конференцій;
- відпрацювання здобувачами умінь та навичок роботи психолога з дітьми з особливими освітніми потребами та їх батьками під наглядом психологів під час практичної підготовки тощо.

Література

Бондар, В. (2010). Інклюзивне навчання та підготовка педагогічних кадрів для його реалізації дефектолога. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова*, 15, 39-42.

Демченко І.І. (2020). Сутність поняття «інклюзивна педагогіка». URL:

http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/bitstream/6789/902/1/INKLUC_PEDAGOGIKA_tesy.pdf.

Закон України «Про освіту». Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>> (2021, серпень, 06).

Засенко В., Колупаєва А. (2014). Діти з особливими потребами: пріоритетні напрями державної політики України в галузі освіти, соціального захисту й охорони здоров'я. *Особлива дитина : навчання і виховання*, (71), 20 – 29.

Клішевич Н.А., Заєркова Н.В.(2018). Сучасні підходи до організації інклюзивного навчання в закладах вищої освіти / Інклюзивне навчання: основні принципи та дієві технології: [монографія] /Колектив авторів; відп. ред. Г.В. Давиденко. Вінниця

Колупаєва, А. (2012). *Основи інклюзивної освіти*. Київ: «А. С. К.».

Колупаєва А. А., Таранченко О. М. (2016). *Інклюзивна освіта: від основ до практики: монографія*. Київ: ТОВ «АТОПОЛ».

Лалак Н. (2012). Шляхи впровадження інклюзії в роботу загальноосвітніх навчальних закладів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота*, 25. 107-109.

Мамічева, О. (2011). Психологічні аспекти формування професійної стійкості дефектолога. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова*, 19, 297-301.

Міщик Л. І. (2012). Інклюзивна освіта як умова соціалізації дітей-інвалідів у процесі навчання. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна"*, 5. 139-142.

Сайко, Х. (2017). *Особистісна готовність корекційного педагога до виховання дітей з аутизмом*. Львів : Тріада Плюс.

Скрипник Т.В. (2019). Специфіка реалізації міждисциплінарного командного супроводу в інклюзивному освітньому середовищі України. Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки), 14. 302 – 313.

Супрун, Д., Синьов, В. (2016). До питання професійної підготовки психологів в галузі спеціальної освіти: єдність теоретичної і практичної готовності вирішувати професійні завдання. Освіта дітей з особливими потребами: від інституалізації до інклюзії: тези Міжнародного конгресу зі спец. педагогіки, психології та реабітології. Вінниця: Вінницький державний університет імені Михайла Коцюбинського.

Шинкаренко, В. (2011). Індекс інклюзії: загальноосвітній навчальний заклад. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди».

Шнайдер В. І. (2010). Інклюзивна освіта: теоретико-методологічні, організаційні засади впровадження: навч.-метод. посіб.; Хмельниц. обл. ін-т післядиплом. пед. освіти, Каф. педагогіки і психології. - Хмельницький : ОІППО.

Шнайдер В.І., Кулик О.О., Фінько Г.М. (2007). Організація індивідуального навчання (Методичні рекомендації на допомогу педагогам ЗОШ та спеціальних закладів, реабілітаційних центрів, фахівцям психолого-медико-педагогічних консультацій, педагогам, психологам, батькам). – Кам'янець-Подільський, «Абетка-Нова».

Данілавічюте Е.А., Литовченко С.В. (2012). Стратегії викладання в інклюзивному навчальному закладі: навчально-методичний посібник / За ред. А.А.Колупаєвої. К.: Видавнича група «А.С.К.».

Martynchuk O., Skrypnyk T., Sofiy N., Naida J. (2020). Inclusive education in Ukraine within the context of european values and guiding principles in a field of education for children with special educational needs / INCLUSIVE EDUCATION. Unity in diversity. pp. 200-217.

Оригінальний рукопис отриманий 13 травня 2021 року

Стаття прийнята до друку 31 травня 2021 року